

ГЕНЕЗИС КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УМИСНЕ ВБИВСТВО, ВЧИНЕНЕ У СПІВУЧАСТІ, В УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ В ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR PREMEDITATED MURDER COMMITTED IN COMPLICITY IN UKRAINIAN PRE-SOVIET LAW

Крижановський О.М.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

У статті розглянуті питання визначення етапів розвитку кримінальної відповідальності за умисне вбивство, вчинене у співучасті, в українському законодавстві у дорадянський період. Вчинення умисного вбивства у співучасті згідно з чинним законодавством України є обтяжуючою цей злочин обставиною. Проте такий підхід до криміналізації умисного вбивства існував не завжди. Чинний КК України обтяжуючою цей злочин обставиною визнає лише такий вид складної форми співучасті, як його вчинення за попередньою змовою групою осіб. У зв'язку з цим постає питання доцільності окремої криміналізації як обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин інших видів співучасті. Застосування історико-порівняльного методу під час дослідження кримінально-правового інституту умисного вбивства, вчиненого у співучасті, дозволяє з'ясувати сенс і значимість його у кримінальному праві. У статті доведено, що законодавство, яке було чинним на території сучасної України, тривалий час не визнавало співучасті під час вчинення умисного вбивства обставиною, яка обтяжує це діяння. Проведений аналіз історичного розвитку кримінального законодавства на території України, що встановлювало відповідальність за умисне вбивство, вчинене у співучасті, у дорадянський період, дозволяє виділити три етапи становлення відповідальності за це діяння. Перший етап характеризується відсутністю законодавчого визнання вчинення умисного вбивства у співучасті як такого, що становить підвищений ступінь суспільної небезпеки і, відповідно, відсутністю норм, які б передбачали відповідальність за таке діяння (до 1649 р.). Другому етапу притаманне прийняття окремих норм, що встановлювали відповідальність за вчинення умисного вбивства групою осіб з розподілом ролей, або ж норм про відповідальність різних видів співучасників за вчинення злочинів (у тому числі умисних вбивств) (1649–1903 рр.). Третій етап характеризується диференціацією у загальних нормах кримінального законодавства відповідальності за вчинення злочинів (у тому числі умисних вбивств) різних видів співучасників та учасників стійких злочинних об'єднань (наприклад, співтовариства для вчинення злочинів) (1903–1917 рр.).

Ключові слова: злочини проти життя, співучасть, умисне вбивство, попередня змова групи осіб, обтяжуючі обставини.

The article deals with the issues of defining the stages of the development of criminal liability for willful murder committed in complicity in the Ukrainian legislation in the pre-Soviet period. Committing intentional murder in complicity, according to the current legislation of Ukraine, is aggravating this crime circumstance. However, this approach to the criminalization of willful murder existed not always. The current Criminal Code of Ukraine aggravating this crime circumstance recognizes only such kind of complex form of complicity as it is committed by pre-collusion of the group of persons. In this connection, the issue of propensity to separate criminalization as aggravating or particularly aggravating circumstances of other species of complicity arises. The use of historical and comparative method in the study of the Criminal Law Institute of intentional murder, committed in complicity, allows you to figure out the meaning and significance of it in criminal law. The article proved that legislation, which was in force in the territory of modern Ukraine, has not defined the complicity in the committing intentional murder of a circumstance, which aggravates this act. The analysis of historical development of criminal legislation on the territory of Ukraine, which established responsibility for intentional murder, committed in complicity, in pre-Soviet period, allows to allocate three stages of formation of responsibility for this Act. The first stage is characterized by the lack of legislative recognition of committing intentional murder in complicity as such, that constitutes an increased degree of public danger and, consequently, the lack of norms, which would be provided for responsibility for such an act (until 1649). The second stage is characterized by the adoption of certain norms, which installed the responsibility for committing a deliberate murder by a group of persons with distribution of roles, or norms on the responsibility of various types of accomplices for committing crimes (including intentional murders) (1649–1903). The third stage is characterized by a differentiation in the general norms of criminal legislation of responsibility for committing crimes (including intentional murders) of different types of accomplices and participants of persistent criminal associations (for example, the community to commit crimes) (1903–1917).

Key words: crimes against life, complicity, intentional murder, pre-collusion of the group of persons, aggravating circumstances.

Постановка проблеми. З появи людства та початку усвідомлення ним своєї соціальної природи погляди на умисне вбивство людини та відповідальність за це діяння різнилися у різні історичні періоди залежно від тих чи інших обставин: соціального та матеріального становища людини, її релігійних чи політичних поглядів тощо. У сучасних цивілізованих країнах умисне вбивство людини визнається одним з найтяжчих злочинів, оскільки посягає на найвищу соціальну цінність – життя людини, що закріплене й у ст. 3 Конституції України [1]. Вчинення умисного вбивства у співучасті є обтяжуючою цей злочин обставиною. Проте такий підхід до криміналізації умисного вбивства існував не завжди. Чинний КК України обтяжуючою цей злочин обставиною визнає лише такий вид складної форми співучасті, як його вчинення за попередньою змовою групою осіб. У зв'язку з цим постає питання доцільності окремої криміналізації як обтяжуючих чи особливо обтяжуючих обставин інших видів співучасті.

Стан дослідження теми. Питання співучасті у вчиненні конкретних злочинів, зокрема, й співучасті в умисному вбивстві розглянуті у роботах С.М. Абельцева, Л.А. Андрєєвої, В.П. Бахіна, А. Бесонова, С.В. Бородіна, М.І. Загородникова, А.М. Красікова, Є.А. Логінова, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, П.П. Пилипчука, О.М. Попова, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка та ін.

Метою статті є встановлення етапів розвитку кримінальної відповідальності за умисне вбивство, вчинене у співучасті, в українському законодавстві у дорадянський період.

Виклад основного матеріалу. Право на життя, безсумнівно, є найприроднішим та найціннішим, що може мати людина. Без забезпечення права на життя не можна говорити про будь-які інші права і свободи.

Застосування історико-порівняльного методу під час дослідження кримінально-правового інституту умисного вбивства, вчиненого у співучасті, є необхідним для з'ясування сенсу і значимості його в кримінальному праві.

Вбивство є одним з найдавніших злочинів, і свідченням того є ст. 4 договору князя Олега з греками 911 р., яка свідчить про те, що «якщо хто-небудь уб'є (когось) – руський християнина або християнин руського, хай помре на місці скоєння вбивства» [2, с. 25].

Відповідальність за вбивство передбачалася і ст. 13 договору Ігоря 944 р.: «Якщо ж уб'є християнин руського чи руський християнина, і буде схоплений вбивця родичами (вбитого), то нехай буде він убитий» [2, с. 126].

У цей історичний період питання співучасті як одного з найбільш складних інститутів кримінального права залишалися осторонь. Законодавцем не розглядалася і не визнавалася кримінальна відповідальність за вбивство у співучасті, однак було б неправильно стверджувати, що випадки притягнення до кримінальної відповідальності кількох осіб, які спільно вчинили злочин, не були відомі судовій практиці.

Пізніше система правових норм Київської Русі стала називатися «Руською правдою», яка є найбільш великою пам'яткою у історії українського права періоду початку феодалізму. Так, у деяких статтях (ст. ст. 18, 19 Академічного списку і ст. ст. 4, 5 Троїцького списку) говориться про вбивство «в розбої» і про вбивство «на бенкеті».

Вбивство розглядалося як найбільш тяжкий злочин з усіх посягань на особу. Про цей злочин йшлося в десяти статтях Короткої Правди (ст. ст. 1, 19–27). Так, ст. 1 зазначала: «Уб'є чоловік (ь) чоловіка, то мстити братові брата, або синів батька, либо отцю сина, або брата чаду, либо сестрин синові ...».

Ряд статей Розширеної редакції Правди (ст. ст. 1–7, 11–17) також говорить про різні види вбивств. Стаття 1 передбачала: «Лже убьеть чоловіка то мстить братам брата, либо отцю чи синові, либо братові чадо чи братнею синові» [3, с. 21–22]. При цьому у Розширеній редакції Правди життя представників панівних класів захищалися санкціями суворішими, аніж життя простих людей. Про це свідчить, зокрема, ст. 3 цього нормативно-правового акту: «якщо хто уб'є князівського мужа в розбої, а головніка не шукають, то вервену платить той, у чий верві лежить голова – 80 гривен, а за простолюдина – 40 гривен» [4, с. 114].

Відповідальність за вбивство у співучасті не виділялася як окремий вид, а встановлювалася як за злочин, вчинений одноособово.

У цей період ще не проводилася законодавча відмінність форм співучасті і співучасників злочину, в тому числі і у разі вчинення убивства. Однак у Руській правді вже закладалися основні принципи відповідальності осіб, які спільно вчинили злочин. Так, ст. 43 Розширеної редакції Правди говорить про декількох осіб, які скоїли злочин, встановлюючи залежність кратності плати за заподіяні збитки від кількості учасників злочину: «аже краде тік або жито в ямі, то колико їх будеть крав, то всім по 3 гривні і по 30 кун платити» [3, с. 21–22].

Отже, під час вирішення питань про кримінальну відповідальність співучасників вбивства відмінною рисою в той час була відсутність диференційованого підходу до визначення покарання залежно від виконуваної ролі співучасника.

Подальший розвиток кримінального законодавства пов'язаний з епохою укріплення центральної влади, процесом подолання феодальної роздрібненості. В результаті цих перетворень з'явилися Судебник Івана III (1497 р.) та Івана IV (1550 р.). Ці Судебники насамперед закріпили караність посягання на життя государя. У ст. 9 Судебника 1497 р. і в ст. 61 Судебника 1550 р. закріплювалося: «А государській убійца і коромолніку церковному татю, і головному, і подимцік і зажігалнік, веденому лихому людині житова не дати, і казнити його смертною карою». Злочини проти особи і власності в більшості випадків були об'єднані (татьба, розбій, грабїж). Діяв принцип захисту особи. У центрі стояла охорона життя, що належить Богу,

у зв'язку з чим за душоубство розбійники каралися смертю. Кримінальну відповідальність за вчинення побутових вбивств Судебники регулювали недостатньо ясно. Судебник 1550 р. починає виділяти в окремий вид із злочинів майнових злочини проти життя, а саме: відокремлює вбивство від розбою. Так, у ст. 60 сказано, що «а на кого доведуть табу або душоубство, або інше яке лихі справу, опріч розбоїв». Як одна з обставин, обтяжуючих покарання, зазначалося вбивство господаря слугою. Проте скоєння вбивства у співучасті таким не визнавалося [5, с. 15].

На території України було чинним і законодавство Великого князівства Литовського, зокрема, три Литовських статuti XVI ст., Литовський Судебник 1468 р. У цих нормативно-правових актах також не диференціювалася відповідальність співучасників злочину залежно від їх ролі. Так, за I Литовським статутом за вбивство, вчинене кількома шляхтичами, карі підлягав лише один з них, решта ж платила гуртом головування [6, с. 165].

У нормах Соборного уложення 1649 р. помітно ускладнюється система злочинів, посилюється і диференціюється система покарань. До злочинів проти особи належало вбивство, яке поділялося на просте і кваліфіковане (вбивство батьків дітьми, вбивство пана рабом). У його тексті вже зустрічається пряма вказівка на посилення відповідальності у разі вчинення умисного злочину.

Згідно зі ст. ст. 69–72 гл. XXI за умисне вбивство передбачалася страта: «А хто вб'є з умишленієм, і сознаєца про те, що з умишленієм убив, і така йому самого стратити смертію», за ненавмисне вбивство передбачалася як покарання в'язниця (для дітей боярських) і батіг (для селян).

Інститут співучасті, фактично, розпочинає свою історію саме з Уложення 1649 р., де не тільки визначаються його основні положення, ознаки і види співучасників (підбурювач, пособник і виконавець), але і індивідуалізується відповідальність осіб, які спільно беруть участь у вчиненні злочину. Так, якщо пан наказав своєму слугі вчинити злочин, то слуга піддавався биттю батоном, а якщо слуга вчинив цей злочин сам, то він підлягав смертній карі (ст. 12 гл. XXI). У ст. 198 цієї глави записано, що якщо «хто над ким учинить смертне вбивство по чому намовою, а знайдуться про те допрама, і того, хто на смертне вбивство навчав, і хто вбив, обох казнити смертю ж». Пособники злочину, або згідно з Уложенням «товариші», іноді несли покарання більш м'яке ніж виконавці, а іноді – нарівні з ними. Наприклад, згідно зі ст. 198 гл. X вбивця, тобто виконавець злочину, піддавався страті, а його товариші (співучасники) – посиленню і покаранню батоном [5, с. 97–128].

У період абсолютної монархії всі сторони діяльності будь-якого відомства охоплюють Статути (Військовий, Митний, Морський та інші) Важливою пам'яткою кримінального права XVIII ст. є військовий Артикул, який є першим військовим кримінальним кодексом, що набрав чинності у 1715 р. Серед злочинів проти особи на першому місці знаходилося вбивство, склад злочину якого отримав подальший розвиток.

Глава 19 Артикулу військового проводила розмежування вбивства на просте і кваліфіковане, тобто вбивство з обтяжуючими обставинами. Так, артикул 154 визначав покарання за скоєння простого вбивства з умислом для досягнення певної мети, або без необхідності і без примусу: «то кого волею і навмисне без потреби і без смертного страху вб'є ...». До кваліфікованого вбивства належали: батьковбивство, вбивство дитини, вбивство офіцера солдатом, вбивство шляхом отруєння, а також вчинення вбивства по найму. Так, Артикул 161 визначав – «коли хто для прибутку ... договорітца ... оний купно з тим, хто його найняв ... колесом розламаний ... бути мають». Отже, якщо звичайне умисне вбивство каралося відсіканням голови (Артикул 154), то кваліфіковане – каралося стратою колуванням (Артикули 161, 162, 163).

Військовий статут Петра I (1715 р.) і Морський Статут (1720 р.) передбачали різні види вбивств, проте не виділяли форми співучасті під час їх вчинення. Різницю між ними становили лише види страти, які призначалися за їх вчинення.

З огляду на поняття суб'єкта злочину у розділі VII розрізнялися вбивства, вчинені ратними людьми «їдучи на державну службу» по дорозі (Артикул 30) і служивими людьми (Артикул 38). Згідно з главою I Артикулу виділялися вбивства за місцем їх вчинення: вбивство у церкві (Артикул 4), яке зазвичай каралося спаленням, і вбивство на государевому дворі, або у присутності государя (Артикул 3). Також кваліфікуючою ознакою було вчинення вбивства під час скоєння іншого злочину [5, с. 97–128].

Що стосується інституту співучасті, то Артикул військовий, як і Уложення 1649 р., крім головних винуватців розрізняв такі види співучасників: підбурювання до вчинення злочину (Артикул 2), пособництво (Артикул 189), неінформування (Артикул 19), приховування (Артикул 190). Загальним правилом за Артикулом військовим є застосування однакового покарання як до виконавця, підбурювача й пособника, так і до осіб, причетних до злочину, через що ступінь винуватості кожного з них не враховувався під час призначення покарання. Так, в Артикулі 155 сказано: «Всяко яко вбивця сам, тако і протчая мають бути покарані, які до смертного вбивства вспомогалі або совітом або справою вступати» [5, с. 356].

З вищевикладеного можна зробити висновок, що у розвитку інституту співучасті Артикул військовий не тільки не пішов далі Уложення 1649 р., але навіть зробив певний крок назад, оскільки за Уложенням в деяких випадках співучасники (підбурювачі, пособники), а також особи, причетні до злочину, каралися все ж дещо м'якше основних виконавців.

Подальший розвиток законодавства про співучасть пов'язаний з проектами Кримінального уложення 1754–1766 рр., автори яких прагнули провести розподіл окремих співучасників (спільників) за зовнішньою роллю їх діяльності. Так, у розділі «Про отруту» вказувалося: «Хто такому лиходієві в такому злочині спільником був і отрути оні, якими кого отруїв, і, відаючи зле його в тому умисне продав або на те, як отруїти кого навчав, і іншому учинити таку і рівномірну кару, як і самому вбивці».

Звід законів 1832 р. (ст. ст. 11–15, книга I, том XV) вже більш чітко, порівняно з Артикулом військовим, визначає види співучасті: співвиконавство, пособництво, потурання. І, перш за все, Звід законів 1832 р. виділяє у ст. 12 призвідників, тобто злочинців, «которые діяли разом з іншими, але перш ніж їхні перші поклали умисел і згоди до того інших, або перші подати приклад до вчинення предження». Згідно зі ст. 18 призвідники каралися більш суворо, ніж звичайні виконавці, тоді як пособники, потурачі, недоносителі і переховувачі каралися в межах їх вини [7, с. 5–8].

Таким чином, в аналізовані періоди вже відбувалося формування основних інститутів Загальної частини кримінального права, зокрема, співучасті у злочині.

Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., яке у своїй останній редакції 1885 р. діяло аж до жовтневих подій 1917 р., вже розрізняло вбивство з прямим і непрямим умислом. Що стосується інституту співучасті, то Уложення визначало основні кількісні та якісні ознаки співучасті, передбачаючи у ст. 13 кримінальну відповідальність за «діяння, вчинене кількома особами, які погодились на його вчинення або діяли завідомо спільно». Воно виділяло такі види спільної діяльності: вчинення злочину за попередньою угодою – змова, або без такої – скоп, вчинення злочину групою осіб, що займаються злочинною діяльністю у виді ремесла – шайкою.

Згідно зі ст. 15 Уложення залежно від конкретного виду спільної діяльності винних виділялись такі види спі-

вучасників: учасники, призвідники, підмовники або підбурювачі, спільники, пособники, потурачі, приховувачі. Так, «у злочинах, вчинених кількома особами за попередньою угодою, визнаються призвідниками ті, які умислом схилили на те інших, і ті, які керували діями під час вчинення злочину або замаху на нього, або ж перші до того вчинили злочин; підмовниками або підбурювачами: ті, які, безпосередньо не беручи участь у скоєнні злочину, вживали прохання, переконання, підкуп і обіцянку вигод, або зваблення і обман, або ж примус і погрози, щоб схилити до одного інших». Як видно, закон визначав не тільки види співучасників, але і конкретну роль, яку виконував той чи інший співучасник [8, с. 24–30].

Попри крайню складність системи Уложення щодо питання співучасті, невизначеність і розпливчастість її форм, формальний підхід до визначення покарання співучасникам, основні положення, які характеризували ознаки співучасті, загалом мали великий вплив на конструювання кримінально-правових норм про співучасть у майбутньому, а, отже, і питань кримінальної відповідальності за скоєння вбивства у співучасті.

Уложення 1903 р. визначало вбивство, як умисне позбавлення життя іншої людини. Норми Кримінального уложення про співучасть зазнали суттєвих змін. Значний інтерес представляють у ньому норми про спільну злочинну діяльність. Так, Уложення містило поняття співучасті, під яким згідно зі ст. 51 розумілось: «злочинне діяння, вчинене кількома особами, які дійшли згоди на його вчинення, або діяли свідомо спільно». Крім цього, містилася вказівка на караність таких видів співучасників, які «безпосередньо вчинили злочинне діяння або брали участь у його вчиненні у якості виконавців, підбурювачів, пособників» [9, с. 145–148].

Треба відзначити, що вже в цей період законодавчо містилася вказівка на звільнення від кримінальної відповідальності у разі добровільної відмови співучасників від вчинення злочину. У Кримінальному уложенні не тільки існувала спрощена система видів співучасників, але і диференціювалася їх відповідальність, закріплювалося поняття співучасті, а також виділялися чотири види злочинних утворень: співучасть за попередньою змовою, без такої, співтовариства для вчинення злочинів і шайка. Так, згідно зі ст. 52 «погодившийся взяти участь у співтоваристві для вчинення тяжкого злочину, і не відмовившийся від подальшої співучасті, але не бувший співучасником тяжкого злочину, відповідає тільки за участь у співтоваристві. Участь у співтоваристві для вчинення тяжкого злочину або злочину чи у шайці, яка створена для вчинення декількох тяжких злочинів чи злочинів, караються у випадках особливо законом зазначених» [9, с. 286].

Висновки. Проведений аналіз історичного розвитку кримінального законодавства на території України, що встановлювало відповідальність за умисне вбивство, вчинене у співучасті, у дорадянський період, дозволяє виділити три етапи становлення відповідальності за це діяння. Перший етап характеризується відсутністю законодавчого визнання вчинення умисного вбивства у співучасті як такого, що становить підвищений ступінь суспільної небезпеки і, відповідно, відсутністю норм, які б передбачали відповідальність за таке діяння (до 1649 р.). Другому етапу притаманне прийняття окремих норм, що встановлювали відповідальність за вчинення умисного вбивства групою осіб з розподілом ролей, або ж норм про відповідальність різних видів співучасників за вчинення злочинів (у тому числі умисних вбивств) (1649–1903 рр.). Третій етап характеризується диференціацією у загальних нормах кримінального законодавства відповідальності за вчинення злочинів (у тому числі умисних вбивств) різних видів співучасників та учасників стійких злочинних об'єднань (співтовариства для вчинення злочинів, шайки) (1903–1917 рр.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Т. 1 / под ред. К.И. Батыра, Е. В. Поликарповой. Москва : Юрист, 2007. 392 с.
3. Российское законодательство X–XX веков. Законодательство Древней Руси. Т. 1 / отв. ред. В.Л. Янин. Москва : Юрид. лит., 1984. 432 с.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України. Ч. 1. Навчальний посібник. Київ : МАУП, 2002. 264 с.
5. Российское законодательство X-XX веков. Законодательство периода становления абсолютизма. Т. 4 / отв. ред. А.Г. Маньков. Москва : Юрид. лит., 1986. 512 с.
6. Рогожин А.И., Страхов М.М., Гончаренко В.Д. та ін. Історія держави і права України. Ч. 1. Підручник для юрид. вищих навч. закладів і фак. : У 2 ч. Київ : Ін юре, 1996. 368 с.
7. Сергеевский Н.Д. Россия. Законы и постановления. Проекты Уголовного Уложения 1754–1766 годов. Санкт-Петербург, 1882. 379 с.
8. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург : Типография второго отделения собственной его Императорского Величества канцелярии. 1845. 922 с.
9. Уголовное уложение 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург : Издание Н.С. Таганцева. 1904. 141 с.